

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

РОЛЬ ВИСТАВКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

THE ROLE OF EXHIBITION ACTIVITY IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC ENTREPRENEURSHIP: HISTORICAL EXPERIENCE OF XIX–EARLY XX CENTURIES

У статті розкрито тенденції становлення та масштаби розвитку експозиційної справи на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано специфіку участі вітчизняного бізнес-елемента у російських та іноземних експозиціях. Визначено характерні риси організації та проведення різних типів виставок (промислових, аграрних, кустарних, мануфактурних) в українських губерніях. Звернено увагу на роль політики державної підтримки розвитку вітчизняної виставкової діяльності. Обґрунтовано особливості впливу експозиційної справи на розвиток вітчизняного підприємництва та загальну модернізацію економіки.

Ключові слова: економічна історія України, промислово-торговельна сфера, підприємництво, виставки, виставкова діяльність, експозиційна справа.

В статье раскрыты тенденции становления и масштабы развития экспозиционного дела на территории Украины в XIX – начале XX вв. Проанализирована специфика участия отечественного бизнес-элемента в российских и иностранных экспозициях. Определены характерные черты организации и проведения различных типов выставок (промышленных, аграрных, кустарных, мануфактурных) в украинских губерниях.

Акцентируется внимание на роли политики государственной поддержки развития отечественной выставочной деятельности. Обоснованы особенности влияния экспозиционного дела на развитие отечественного предпринимательства и общую модернизацию экономики.

Ключевые слова: экономическая история Украины, промышленно-торговая сфера, предпринимательство, выставки, выставочная деятельность, экспозиционное дело.

In the article, the tendencies of formation and development of the exhibition business on the territory of Ukraine in the XIX–early XX centuries are uncovered. The specifics of the domestic business element's participation in Russian and foreign exhibitions are analysed. The characteristic features of organization and holding of various types of exhibitions (industrial, agricultural, handicraft, manufactory) in Ukraine are determined. The attention is paid to the role of the state support policy for the domestic exhibitions' development. The peculiarities of the exhibitions' influence on the development of domestic business and the general modernization of the economy are substantiated.

Key words: economic history of Ukraine, industry and trade sphere, entrepreneurship, exhibitions, exhibition activity, exposition business.

УДК 339.17(477)

Боднарчук Т.Л.

к.е.н., старший викладач кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Постановка проблеми. В умовах глобального економічного простору та швидкої інформатизації суспільства перед сучасним виробником постають виклики щодо утримання свого споживчого сегменту, посилення власних ринкових позицій, просування продукції на нові ринки та підвищення рівня її конкурентоспроможності. Це вимагає застосування низки традиційних і нових інструментів маркетингових комунікацій, серед яких провідна роль належить виставковій діяльності. На мікроекономічному рівні виставки забезпечують формування позитивного комерційного іміджу підприємця, налагодження тісних ділових контактів, розширення клієнтської бази, обмін передовим виробничим досвідом і т. д. Даний інструмент зумовлює низку позитивних структурних змін і на макрорівні, зокрема активізацію загальногосподарської ініціативи, технологічну модернізацію та інтенсифікацію виробництва, нарощування внутрішньо- та зовнішньоторговельного обороту, посилення інтеграції вітчизняного бізнес-елементу до

системи міжнародних економічних відносин тощо. Важливу роль виставкової діяльності як форми стимулювання національного економічного розвитку підтверджує й історична практика. Зокрема, із цього погляду особливо цікавим видається період ХІХ – початку ХХ ст., коли експозиційна справа на теренах України лише зароджувалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі історичні аспекти становлення й розвитку вітчизняної експозиційної справи досліджували такі науковці, як Н. Супрун, О. Кудласевич, М. Лисенко, О. Білобровець, І. Рудавіна, Л. Крот та ін. Виставкова проблематика сучасного етапу знайшла відображення у наукових доробках таких вітчизняних учених, як К. Пацалюк, Ю. Носенко, Н. Шинкаренко, І. Антоненко, В. Божкова, І. Цимбаліст, І. Смирнов, О. Зима, Л. Сюрко і т. д.

Постановка завдання. Мета статті – історико-економічний аналіз виставкової діяльності як одного із засобів стимулювання розвитку підприємництва на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. модернізація та індустріалізація країн Західної Європи як комплекс соціальної, політичної, економічної, культурної та інтелектуальної трансформації традиційного суспільства стали головним викликом для Російської імперії, до складу якої на той час входила більшість українських земель. Економічне лідерство і військова могутність країн-конкурентів стимулювали російський уряд до реформування національної економічної системи шляхом імплементації західноєвропейських форм господарювання, а також методів державної підтримки підприємницького сектору. Зокрема, саме широкий розвиток західноєвропейської експозиційної справи став імпульсом до проведення промислово-торговельних виставок й у Російській імперії [1, с. 114]. Як свідчать історичні дані, перша промислова виставка була проведена наприкінці XVIII ст. у Франції і налічувала лише 110 експонатів. На початку XIX ст. у Парижі було проведено ще декілька експозицій, при цьому кількість безпосередніх учасників зростає вже до 540 [2, с. 1]. Позитивний французький досвід швидко перейняли й інші країни Західної Європи: протягом першої чверті XIX ст. промислові виставки були проведені в Каєнні, Антверпені, Трієсті, Мюнхені, Штутгарті, Берліні, Стокгольмі, Дрездені, Мадриді тощо.

Російська імперія долучилася до експозиційної справи лише наприкінці 20-х років XIX ст., зокрема у 1829 р. було вперше проведено виставку в Петербурзі, де брали участь 324 промислових підприємства, у тому числі 15 державних. У 1835 р. вперше виставка була організована у Москві, де нараховувалося вже 638 промислових підприємств, у тому числі 16 казенних [2, с. 2]. Далі виставки влаштовувалися у Москві, Варшаві та Петербурзі з інтервалом у чотири роки. Загалом за темпами розвитку виставкової діяльності Російська імперія суттєво поступалася провідним країнам Європи. До середини XIX ст. у Франції відбулося більше 35 виставок, у Німеччині – більше 25, в Італії – 12, а в Європейській Росії – лише сім [2, с. 1–3]. Серед причин слід вказати як низький рівень розвитку промислового виробництва, так і надмірне втручання держави у сам процес організації виставки.

Уряд стимулював підприємців до участі в експозиційній діяльності шляхом звільнення від сплати торговельного та акцизного зборів, зниження тарифів за розміщення експонатів та проходження на виставку, надання почесного права на використання державного гербового знаку на вивісках та виробач, фінансування диверсифікованої системи нагородження приватних підприємств та окремих підприємців, яку становили золоті, срібні та бронзові медалі, ордени, почесні відгуки тощо. Цікаво відзначити, що під час вина-

городження враховувалася не лише якість продукції, а й різноманітні критерії ефективності ведення бізнесу, зокрема такі, як: походження сировини, вартість виробництва та ціна продажу, обсяги виробництва та чисельність працівників, рівень технічного та технологічного оновлення виробництва, національна приналежність техніків, майстрів та працівників підприємства, рівень соціального захисту робітників та забезпечення гідних умов праці, соціальна відповідальність підприємця та наявність користі для навколишнього середовища [3, с. 6]. Проте, з іншого боку, та ж система винагород часто ставала підґрунтям для низки інтриг, корупційних схем та клопотань із боку зацікавлених сторін і при цьому не гарантувала високої якості продукції, тим самим стаючи перешкодою на шляху налагодження ефективних ділових контактів. Досить забюрократизованою була й сама процедура проведення виставки, дозвіл на що видавали лише державні органи. Вирішення всіх питань щодо організації експозиції покладалося на Міністерство фінансів та відповідні комітети. Як правило, для безпосереднього управління виставкою урядом утворювався виконавчий комітет під головуванням місцевого генерал-губернатора, передбачався також інститут виставкових маклерів [1, с. 114].

Значна державна підтримка спрямовувалася на влаштування промислових і мануфактурних виставок у великоросійських центрах, де серед учасників домінували поміщицькі фабрики й заводи з Петербурзької та Московської губерній, підприємці ж інших регіонів, зокрема Українського, становили зовсім незначну частку. Про це, наприклад, свідчать дані Петербурзької виставки мануфактурних виробів 1839 р.: тут у цілому було представлено 1 003 партії товарів з усієї імперії, з яких лише 31 партія походила з українських губерній (Чернігівської – 9, Харківської – 8, Катеринославської – 6, Київської – 3, Херсонської – 3, Подільської – 2) [4, с. 255–256]. Серед експонатів домінували артилерійське спорядження та зброя, машини, апарати та обладнання, метали та металеві вироби, музичні інструменти, меблі, вовна, бавовна, шовк та вироби з них, льон, коноплі, цукор, скло, фарфор та фаянс тощо, при цьому українська продукція була представлена здебільшого в групі аграрної сировини. Зокрема, серед вітчизняних виробників найбільш схвальні відгуки отримали завод чернігівського поміщика Г. Єсимонтовського, Антонівський цукровий завод, економії харківських поміщиків Г. Колокольцева та І. Клепацького (цукор-пісок та цукор-рафінад), Ніжинський завод поміщика М. Спиридонова (яловиче сало, стеаринові свічки, олеїн), економія чернігівського графа О. Кушелева-Безбородько, фабрика київського поміщика О. Понятовського та катеринославського поміщика П. Струкова

(вовна, вовняна пряжа, шовк-сирець). Ще менше учасників з українських губерній були присутні на Московській мануфактурній виставці: лише три експоненти з Харківської губернії, по два – з Чернігівської та Подільської та по одному – з Полтавської й Херсонської губерній [5]. Знову ж таки, українська продукція була представлена у відділах сировини та напівфабрикатів, металевих та хімічних виробів.

У другій половині XIX ст. внаслідок стрімкого розвитку великомасштабного фабрично-заводського виробництва, інтенсифікації внутрішнього товарообороту та нарощування обсягів зовнішньої торгівлі посилюється роль виставок як інструменту підтримки розвитку підприємництва. Вони стали одним з основних засобів ділової та комерційної комунікації; представляли найкращі екземпляри промисловості, кустарщини та ремісництва, тим самим сприяючи технічному розвитку та технологічній модернізації, обміну передовим досвідом; були місцем проведення промислових та економічних конгресів, конференцій і з'їздів, у рамках яких обговорювалися проблемні аспекти тогочасної економіки, а саме: підтримка окремих галузей промисловості, кустарного та артільного виробництва, провадження урядової митно-тарифної політики, шляхи налагодження зовнішньоторговельних відносин, напрями розвитку фінансово-кредитної сфери, транспортної та комунікаційної інфраструктури тощо. Для стимулювання участі підприємців у виставках створювалися окремі товариства, які займалися пошуком та наймом квартир для експонентів, організацією візитів до різних розважальних закладів, популяризацією виставкової справи через розповсюдження спеціальних газет, журналів та каталогів.

У другій половині XIX ст. суттєво зросли й масштаби виставкової діяльності. Зокрема, вже в 1870 р. було проведено Всеросійську мануфактурну виставку (м. Петербург), учасниками якої стали більше 2 500 експонентів; виставкову продукцію було згруповано у сім розділів (волокнисті вироби, дерево та сировина, продукція тваринного та рослинного походження, руди, метали та вироби з них, машини, апарати та інструменти, харчові продукти, ін.) та 43 підрозділи [6, с. 9–10]. Суттєво збільшилася й кількість учасників з українських губерній, серед яких майже 40 купців I та II гільдій, фабриканти та кустарі отримали почесні винагороди (табл. 1). Як видно з таблиці, у другій половині XIX ст. відмітним стає суттєвий розвиток вітчизняного підприємництва у таких галузях, як текстильна, льняна, вовняна, шкірна, обробна, хімічна, цукрова, тютюнова, борошномельна, спиртогорілчана тощо. Більше того, серед експонентів поряд із поміщицькими економіями зростає питома вага великих фабрично-заводських

підприємств як приватної, так і державної форми власності.

Зростання інтересу до експозиційної справи демонструє й Всеросійська художньо-промислова виставка, яка відбулася у Москві в 1882 р. Вона включала 14 основних груп експонатів, серед яких домінували такі: продукція гірничої та соляної промисловості, металеві вироби, машини та апарати, сільськогосподарські товари, кустарне виробництво. Загальна кількість учасників виставки досягла більше 4 тис. осіб, проте заяв було подано в рази більше, зокрема від великоросійських губерній – 4 100, Українського регіону – до 1 тис., з окраїн Сибіру, Туркестану, Кавказу, Царства Польського та Фінляндії – також до 1 тис. [3, с. 7]. З українських губерній безпосередню участь у заході прийняли майже 390 підприємств та підприємців (табл. 2).

Проведенням масштабних всеросійських виставок уряд намагався продемонструвати значні успіхи та досягнення у сфері великомасштабного виробництва, проте відчутного практичного значення ці заходи не мали. Попри поглиблення процесів кооперації та спеціалізації, виокремлення певних промислових та сільськогосподарських районів у структурі господарства продовжували домінувати поміщицькі мануфактури, дрібні селянські та кустарні виробництва, тоді як великі фабрично-заводські підприємства зберігали поодинокий характер.

Крім того, на прикладі Українського регіону, який можна вважати одним із найпрогресивніших у Російській імперії, бачимо, що лідерські позиції на виставках займала продукція сировинних, обробних та переробних галузей. Серед причин нівелювання значимості експозиційної справи слід указати й низький рівень життя та освіченості представників селянського та кустарного підприємництва, необізнаність купецького стану, що зумовлювало байдужість до такого роду заходів, а також незначну питому вагу в загальній структурі населення рентьєрів та буржуазії – тих соціальних груп, які мали б забезпечити фінансову успішність виставок. Окрім того, особливістю російських виставок було й те, що вони набували суто національного характеру: відповідними державними положеннями та указами до участі допускалися виключно товари вітчизняного виробництва, що також впливало на їхню популяризацію за кордоном.

Окрім великих виставок за підтримки уряду проводилися дрібні як за чисельністю учасників, так і за кількістю експонатів. Зокрема, у 1902 р. у Петербурзі було організовано Всеросійську кустарно-промислову виставку, яка охоплювала лише три відділи та 19 класів виставкової продукції. З українського регіону свої експонати представили лише 124 учасника, зокрема з Волинської губернії – 13, Катеринославської – 2, Київської – 10,

**Перелік українських експонентів на Всеросійській мануфактурній виставці 1870 р.
за групами та підгрупами продукції**

Група продукції	Основні експоненти за підгрупами продукції	Губернія
Волокнисті вироби	– фабрика А. Кубарєва (сукно); – щетинно-сортувальний завод А. Гусєва (щетина та кінський волос); – підприємець П. Ісаєв (сукно); – бельгієць-підприємець Ле-Докт (льон-моченець); – торговець Е. Фальц-Фейн (вовна); – виробництво князя Р. Сангушко (текстиль); – торговець З. Мухортов (вовна); – підприємець І. Миклашевський і Ко (сукно); – торговець О. Мордвінов (мериносова вовна); – підприємці брати Личкові (фарбована вовна); – виробництво С. Глазера (галантерейні вироби).	Волинська Катеринославська Полтавська Таврійська Херсонська Чернігівська
Дерево та будівельна сировина	– підприємці Д. Труш та М. Яценко (дубові меблі); – харківський завод О. Рашке (маллярні фарби, лакофарбові вироби); – одеський завод К. Берга (фарби, білила і лаки); – підприємець Долинський (буре вугілля та цегла).	Полтавська Харківська Херсонська
Тваринна та рослинна продукція	– київський завод М. Осипова (яловиче сало); – компанія скубіївського шкірного заводу (хутро); – галантерея заводу А. Простова (лайкові рукавиці).	Київська Харківська Херсонська
Руди, метали та вироби з них	– Луганський сталеливарний завод (руди); – Лисичанський чавуноплавильний завод (руди).	Катеринославська
Машини, апарати та інструменти	– фабрика Г. Белліно та Фендеріха (сільськогосподарські машини, локомотиви)	Херсонська
Харчові продукти	– підприємці О. Бобринський, О. Терещенко, Д. Бенардакі, І. Харитоненко, І. Бродський (цукор-пісок, цукор-рафінад); – компанія Яхненко-Симиренко, завод Роттермунда, завод графа Браницького, Товариство київського цукрово-рафінадного заводу, Товариство Романівських заводів, завод І. Фундуклея, завод Беккерса, рафінадний завод князя Р. Сангушко та графині М. Потоцької (цукор-пісок, цукор-рафінад); – київський підприємець Я. Бутковський (варення); – князь С. Воронцов, підприємець М. Фредерікс (кримські вина); – житомирський підприємець К. Ляшков (пшенична мука); – підприємці Г. Савицький (горілка), І. Квех (пиво та хміль); – одеський підприємець М. Крион Папа-Никола (оброблений фабрично тютюн); купець Королькевич (турецький тютюн).	Волинська Катеринославська Київська Подільська Таврійська Харківська Херсонська Чернігівська

Джерело: складено автором на основі: Скальковський К. Всеросійська мануфактурна виставка в промисловому отношенні. Санкт-Петербург: Типографія Імператорської академії наук, 1870. С. 190–191; Всеросійська мануфактурна виставка 1870 г.: Обзор Виставки. Санкт-Петербург: Изд. ред. «Петерб. листка», 1870. С. 8–9, 11, 13, 18–19, 23, 26, 30, 34, 37, 42, 72–79, 83–87

Подільської – 7, Полтавської – 73, Таврійської – 2, Херсонської – 2, Чернігівської – 15 [7, с. 231–356, 371–375]. Серед представленої на огляд вітчизняної продукції домінували дерев'яні, плетені, керамічні, металеві, ткацькі, шкіряні та хутряні вироби, машини та обладнання, екіпажі, одяг, вишивки, взуття тощо. Саме такі виставки сільськогосподарської та кустарної продукції переважно організовувалися на теренах України, зокрема перша з них була проведена в 1842 р. в Одесі, хоча й не мала помітного успіху. У 1887 р. в Харкові за безпосередньої участі Харківського товариства сільського господарства та державного сприяння було організовано Всеросійську сільськогосподарську виставку. На її проведення з державної казни було виділено 16 тис. руб., а зібрано всіх учасницьких зборів на суму 28 тис. руб. [8, с. 2]. Як видно, виставка мала досить хороший фінансовий успіх,

який забезпечувався відповідними платами з боку експонентів та відвідувачів.

Зокрема, плата за місце на Київській сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р. становила 3 руб. за кв. аршин у закритому приміщенні і 1 руб. – у відкритому. Крім того, у разі продажу експозиційної продукції власник зобов'язувався сплачувати виставковий збір у розмірі 5% від суми, зазначеної у рахунку-фактурі. Вартість вхідного квитка на виставку залежала від години, дня та періоду відвідування: одноденна плата коливалася в межах 0,15–0,5 коп., вартість місячного квитка становила 3 руб., а сезонного – 4 руб. (весь період існування виставки) [9, с. 76–77]. Виставка, організована за сприяння Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, була відмітна ще й тим, що до участі запрошувалися іноземні

Таблиця 2

**Кількість учасників з українських губерній
на Всеросійській художньо-промисловій виставці 1882 р., осіб**

Губернія	Кількість експонентів	Групи експозиційної продукції
Волинська	11	зернові та технічні культури, продукція борошномельної, целюлозно-паперової, шовкової галузей, бджільництва, с/г машини та обладнання
Катеринославська	25	зернові та технічні культури, продукція шовкової, вовняної, кам'яно-вугільної, залізорудної, шкірної, соляної, скляної галузей, винокуріння, с/г машини та обладнання, будматеріали
Київська	78	зернові та технічні культури, продукція борошномельної, вовняної, шовкової, хімічної, кондитерської, цукрової, спиртогорілчаної галузей, продукція хмелярства та бджільництва, с/г машини та обладнання, будматеріали, металеві вироби, парфумерно-косметичні вироби
Подільська	16	зернові, борошно, с/г машини та обладнання, продукція шовкової, спиртогорілчаної та цукрової галузей
Полтавська	110	зернові, лісоматеріали, продукти вівчарства, шовківництва, бджільництва, миловаріння, борошномельної, тютюнової, шовкової, шкірної, хімічної галузей, кустарні вироби (81%)
Таврійська	33	зернові, продукція льняної, борошномельної, тютюнової, вовняної, деревообробної, шкірної, соляної, хімічної галузей, кримські вина, с/г машини
Харківська	39	зернові та технічні культури і насіння, продукція хмелярства, винокуріння, вівчарства, бджільництва, текстильної, хімічної, цукрової, кондитерської галузей, с/г машини та обладнання
Херсонська	58	зернові, борошномельні та макаронні вироби, листовий тютюн, спиртні напої, вовна, шовк, кондитерські, канатні, шкіряні, хімічні, в'язальні та металеві вироби, с/г машини та обладнання, мило, продукція скляної та паперової галузей
Чернігівська	19	хміль, тютюн, продукція бджільництва, деревина, фарфорова глина, цукор

Джерело: складено автором на основі: *Иллюстрированное описание Всероссийской художественно-промышленной выставки в Москве 1882 г.: альбом 179 рисунков и 16 портретов, исполненных лучшими художниками журнала «Всемирная иллюстрация», с подробным описанием выставившихся предметов всех групп.* СПб.; Москва: Герман Гоппе, 1882. С. 97, 100–103, 110–111, 118, 142–144, 151–152, 159–160, 167, 191, 206, 237

Таблиця 3

**Кількість учасників з українських губерній
на Київській сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р.**

Губернія	Кількість учасників, осіб	Питома вага, %
Волинська	13	4,8
Катеринославська	6	2,2
Київська	173	63,4
Подільська	20	7,3
Полтавська	13	4,8
Таврійська	4	1,4
Харківська	14	5,1
Херсонська	17	6,2
Чернігівська	13	4,8
Всього	273	100

Джерело: складено автором на основі: *Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года: С планами г. Киева и Выставки.* Киев: М.Л. Радомирский, 1897. С. 82–84

виробники, хоча їхня присутність дозволялася лише в групі продукції рільництва, сільськогосподарських машин та обладнання, мінеральних добрив. Із зальної кількості експонентів питома вага учасників з українських губерній становила майже 20%, решта представлена вихідцями з великоросійського підприємництва, Казані, Варшави, Риги, Кишиніва, Берліну, Праги тощо (табл. 3). Уся виставкова продукція була представлена

у чотирьох відділах (сільськогосподарському, машинному, промислового, фабрично-заводського) та 80 класах.

У 1910 р. було проведено фабрично-заводську, художньо-промислову та сільськогосподарську виставку в Одесі, де були представлені відділи аграрної техніки, машин та обладнання, виставки птиці, худоби, вина тощо. У рамках експозиції проходили різні промислові з'їзди, було проведено

читання лекцій, організовувалися цікаві розваги та почесні представлення окремих експонатів. Утім, означена виставка не мала успіху як через чуму та холеру, які лютували тоді в регіоні, так і через низку суб'єктивних обставин: адміністративні чвари, брак підтримки з боку міської управи, незадовільну організацію самої виставки та відсутність належної співпраці учасників. Відмітною особливістю виставки була її значна тривалість. Якщо перші експозиції в середньому функціонували не більше двох місяців, то у другій половині XIX ст. їхня тривалість суттєво зросла. Наприклад, уже згадувана київська виставка 1897 р. тривала чотири місяці, а одеська – майже півтора року [10, с. 1].

Крім національних виставок уряд Російської імперії створював умови для участі вітчизняних виробників й у міжнародних експозиціях, зокрема у Лондоні, Відні, Парижі, Філадельфії, Антверпені, Копенгагені, Чикаго, що сприяло налагодженню вигідних міжнародних зв'язків із постачальниками та розширенню ринків збуту вітчизняної продукції. Перша Всесвітня виставка відбулася у Лондоні в 1851 р., на якій були присутні близько 370 вітчизняних експонентів [11, с. 75]. На Паризькій всесвітній виставці 1867 р. кількість учасників від Російської імперії, відзначених винагородами, становила більше 1 200 осіб (табл. 4).

За обсягом займаної площі та кількістю експонентів (у цілому 1 392 особи, що становило 3,3% від загальної кількості учасників) Російська імперія посідала шосте місце, поступаючись

Франції, Великобританії, Німеччині, Австрії та Бельгії [2, с. 5].

Російським торговцям, промисловцям та комісіонерам участь у виставці, як й іншим іноземним представникам, дозволялася лише після проходження спеціальних комісій. На виставці можна було представити свої товари у таких категоріях, як витвори мистецтва, типографічна продукція та книги, меблі, одяг, сировина та напівфабрикати, промислові машини, обладнання та інструменти, харчові продукти, продукція тваринництва, садівництва та рослинництва. Як видно з табл. 4, за абсолютним і відносним показником найбільше російських експонентів було представлено у групі сировини та промислових товарів (443, що становило 5,2% від загальної кількості учасників), продукції харчової та легкої промисловості (відповідно 248 (3,5%) та 233 (3,4%) осіб). Досить позитивними були результати участі з якісного погляду: попри порівняно невелику кількість учасників практично кожний другий представник Російської імперії отримав почесні винагороди у групах «Одяг» та «Меблі та предмети житлового господарства»; кожний третій – у групах «Наука та освіта», «Сировина та промислові товари», «Інструменти, обладнання, машини», «Харчові продукти».

Однією з найвизначніших подій виставкової діяльності досліджуваного періоду стала Паризька всесвітня виставка 1900 р., участь у якій значною мірою мотивувалася різними урядовими заходами. Зокрема, на облаштування російського експозиційного відділу з державної казни було виді-

Таблиця 4

Участь Російської імперії у Всесвітній виставці 1867 р. (за показником найкращих експонентів)

Групи експозицій	Число експонентів, осіб	У % до загальної кількості	Кількість винагород, шт.	У % до загальної кількості	Відношення нагород до кількості експонентів, %
Витвори мистецтва	52	2,3	2	1,5	3,8
Наука та освіта (книги, канцелярія, фотографія, музичні інструменти)	83	2,2	32	1,7	38,6
Меблі та предмети житлового господарства	85	2,4	42	2,6	49,4
Одяг	233	3,4	127	3,9	54,5
Сировина та промислові товари	443	5,2	128	3,9	28,9
Інструменти, обладнання, машини	105	1,9	36	1,4	34,3
Харчові продукти	248	3,5	66	2,9	26,6
Сільськогосподарська продукція (жива)	7	-	-	-	-
Продукти садівництва та городництва	1	-	-	-	-
Продукти соціального значення (народні костюми, дешева продукція для нужденних)	24	1,2	3	0,3	12,5

Джерело: складено автором на основі: Киттары М.Я. Всемирная выставка 1867 года в Париже. СПб., 1868. LXXVI с.

лено більше 2 млн. руб. [12, с. 7]. Чимало заходів було здійснено для залучення якомога більшої кількості експонентів: у 42 столичних та провінційних друкованих виданнях розміщено оголошення про виставку; окремим компаніям надіслано адресні запрошення; проведено безпосередні зустрічі державних органів із представниками промислово-торговельної сфери у провідних містах (Петербург, Москва, Київ, Харків, Одеса, Варшава, Лодзь); низці учасників надано право пільгового залізничного транспортування експонатів тощо.

Під егідою уряду в 1898 р. на території Російської імперії було відкрите відділення Міжнародного товариства всесвітніх виставок, штаб-квартира якого знаходилася у Парижі. Організацію було створено виключно для сприяння участі вітчизняних підприємців та торговців у Паризькій всесвітній виставці 1900 р. Усім бажаним товариство пропонувало так звану «книгу перебування», яка давала можливість на пільгових умовах зупинятися у конкретних готелях та харчуватися у чітко вказаних ресторанах, безкоштовно використовувати екіпажі товариства для пересування від вокзалу до готелю та отримати низку безплатних послуг (один візит до театру, загальна прогулянка Парижем на екіпажі, екскурсія до Версалу, сім безкоштовних вхідних квитків на виставку). Вартість такої «книги перебування» становила 64 р. 50 коп. [13]. Окрім того, товариство на договірних засадах співпрацювало з провідними французькими торговельними компаніями та мало у своєму складі власне комісійне бюро, що давало можливість його клієнтам на пільгових умовах здійснювати закупівлі.

Така робота дала досить позитивні результати. З отриманих 3 500 заяв безпосередніми учасниками виставки від Російської імперії стали 2 500 експонентів, які представили свою продукцію у 18 групах товарів (121 клас) та отримали низку винагород [12, с. 9]. Зокрема, порівняно із Всесвітньою виставкою 1867 р., де найкращі експоненти отримали 436 відзнак, у 1900 р. їхня кількість зросла у 3,5 рази (1 526 нагород). При цьому відзначені учасники отримали 211 гранд-призів, 370 золотих, 424 срібних та 326 бронзових медалей, 195 почесних відгуків [12, с. 69]. Найбільше відзнак було отримано у таких групах продукції: «Пряжа, тканини та одяг» – 12,7% усіх винагород, «Виховання та освіта» – 12,5%, «Землеробство» – 8,9%, «Харчові продукти» – 8,5%, «Меблі та предмети житлового господарства» – 6,7%, «Хімічне виробництво» – 6,6%.

Участь вітчизняних підприємців у всесвітніх експозиціях мала низку позитивних наслідків для економіки у цілому, оскільки дала змогу продемонструвати матеріальне багатство країни та рівень її господарського розвитку, виступила механізмом налагодження зовнішньоторговельних зв'язків,

створення сприятливого іміджу для посилення іноземного інвестування. Крім того, як зазначають у своїй праці Н. Супрун та О. Кудласевич, всесвітні виставки створили можливість для популяризації не лише промислової та сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва, а й для наукових відкриттів, які в подальшому були використані як виробничий ресурс промислового розвитку [1, с. 115]. Зокрема, у 1893 р. на Всесвітній Колумбовій виставці в Чикаго отримав всесвітнє визнання російський учений М. Славянов за спосіб електричного відливу металів в електрозварюванні. У 1900 р. в Парижі були представлені вітчизняні досягнення в галузі електротехніки, зв'язку, транспорту, телефонії та електротелеграфії [1, с. 115–116].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, проведене дослідження вітчизняного історичного досвіду доводить, що важливим заходом стимулювання розвитку підприємництва виступає експозиційна справа. Виставки, які за сприяння уряду почали організовувати на теренах України лише наприкінці першої половини ХІХ ст., до кінця досліджуваного періоду стали популярним засобом ринкової комунікації та налагодження ділової співпраці, про що свідчить збільшення кількості виставкової продукції та чисельності експонентів, активна участь вітчизняних підприємців у відповідних міжнародних заходах. Виставки демонстрували найкращі досягнення вітчизняної промисловості, рівень науково-технічного прогресу тих чи інших галузей, ставали містком на шляху до позитивних структурних зрушень в економіці та її включення до системи світогосподарських зв'язків.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Супрун Н.А., Кудласевич О.М. Державне регулювання виставково-ярмаркової діяльності: історико-теоретичний аспект. Український соціум. 2010. № 3. С. 112–123.
2. Киттары М.Я. Всемирная выставка 1867 года в Париже. СПб., 1868. LXXVI с.
3. Иллюстрированное описание Всероссийской художественно-промышленной выставки в Москве 1882 г.: альбом 179 рисунков и 16 портретов, исполненных лучшими художниками журнала «Всемирная иллюстрация», с подробным описанием выставленных предметов всех групп. СПб.; Москва: Герман Гоппе, 1882. 256 с.
4. Указатель Выставки российских мануфактурных изделий, бывшей в С.-Петербурге в 1839 году. СПб., 1839. 198 с.
5. Выставка российских мануфактурных изделий (3; 1843; Москва). Указатель Третьей в Москве выставки российских мануфактурных изделий 1843 года. Москва, 1843.
6. Скальковский К. Всероссийская мануфактурная выставка в промышленном отношении. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, ценз. 1870. 216 с.

7. Всероссийская кустарно-промышленная выставка (1902; Петербург). Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки 1902 г. Санкт-Петербург, ценз. 1902. 432 с.

8. Тарасов И.Т. Всероссийская сельскохозяйственная выставка в г. Харькове, в 1887 году. Санкт-Петербург: Тип. «Сев. телегр. Агентства», ценз. 1888. 37 с.

9. Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года: С планами г. Киева и Выставки. Киев: М.Л. Радоминский, 1897. 131 с.

10. Дэв. Одесская выставка и экспертиза вин. Одесса: Тип. под фирмою «Вестник виноделия», 1911. 22 с.

11. Спасский П.Х. История торговли и промышленности в России: в 3-х т. Т.1. СПб.: Тип. Н.В. Гаевского, 1910. 272 с.

12. Участие России на Всемирной Парижской выставке 1900 г.: Отчет ген. комиссара Рус. отд. М-во финансов. Санкт-Петербург, 1901. 117 с.

13. Международное общество Всемирных выставок: цель Общества и «книжка пребывания» в Париже на Всемирной выставке 1900 г. СПб.: Тип. Бусселя, ценз. 1900. 6 с.

REFERENCES:

1. Suprun N.A., Kudlasevych O.M. (2010) Derzhavne rehuliuвання vystavkovo-yarmarkovoi diialnosti: istoriko-teoretychnyi aspekt [State regulation of exhibitions and fairs: historical and theoretical aspects]. *Ukrainskyi sotsium*, no. 3, 112–123 pp. [in Ukrainian]

2. Kittary M.Ya. (1868) Vsemirnaya vystavka 1867 goda v Parizhe [The World Exhibition of 1867 in Paris]. St. Petersburg. [In Russian]

3. German Goppe (1882) Illyustrirovannoe opisanie Vserossiyskoy khudozhestvenno-promyshlennoy vystavki v Moskve 1882 g. : al'bom 179 risunkov i 16 portretov, ispolnennykh luchshimi khudozhnikami zhurnala "Vsemirnaya illyustratsiya", s podrobnym opisaniem vystavlyavshikhsya predmetov vsekh grupp [Illustrated description of the All-Russian Art and Industrial Exhibition of 1882 in Moscow: an album of 179 drawings and 16 portraits, performed by the best artists of the magazine "World illustration", with a detailed description of the exhibited items of all groups]. SPb., Moscow : German Goppe [In Russian]

4. Expedition of the state securities preparation printing house (1839) Ukazatel' Vystavki rossiyskikh manu-

fakturnykh izdeliy, byvshey v S.-Peterburge v 1839 godu [Index of the Exhibition of Russian manufactory products, which was in St. Petersburg in 1839]. St. Petersburg [In Russian]

5. Vystavka rossiyskikh manufakturnykh izdeliy (1843) Ukazatel' Tret'ey v Moskve vystavki rossiyskikh manufakturnykh izdeliy 1843 goda [Index of the Third Moscow Exhibition of Russian Manufactory products in 1843]. Moscow [In Russian]

6. Skal'kovskiy K. (1870) Vserossiyskaya manufakturnaya vystavka v promyshlennom otnoshenii [All-Russian Manufactory Exhibition industrially]. Sankt-Peterburg : V tipografii Imperatorskoy akademii nauk, tsenz. [In Russian]

7. Vserossiyskaya kustarno-promyshlennaya vystavka (1902) Ukazatel' Vserossiyskoy kustarno-promyshlennoy vystavki 1902 g. [Index of All-Russian Handicraft and Industry Exhibition of 1902]. Sankt-Peterburg, tsenz. [In Russian]

8. Tarasov I.T. (1888) Vserossiyskaya sel'skokhozyaystvennaya vystavka v g. Khar'kove, v 1887 godu [All-Russian Agricultural Exhibition in Kharkov in 1887]. Sankt-Peterburg : tip. "Sev. telegr. Agentstva", tsenz. [In Russian]

9. Radominskiy M.L. (1897) Putevoditel' po g. Киеву s katalogom Kievskoy sel'skokhozyaystvennoy i promyshlennoy vystavki 1897 goda : S planami g. Киева i Vystavki [Guide to Kiev with the catalog of the Kiev Agricultural and Industrial Exhibition of 1897: With the plans of Kiev and the Exhibition]. Kiev [In Russian]

10. Dev (1911) Odesskaya vystavka i ekspertiza vin [Odesa Exhibition and Examination of wines]. Odessa : Tip. pod firmoyu "Vestnik vinodeliya" [In Russian]

11. Spasskiy P.Kh. (1910) Istoriya trgovki i promyshlennosti v Rossii [History of Russian trade and industry]. SPb : tip. N.V. Gaevskogo [In Russian]

12. M-vo Finansov (1901) Uchastie Rossii na Vsemirnoy Parizhskoy vystavke 1900 g. : Otchet gen. komissara Rus. otd. M-vo Finansov [Russian participation at the World Paris Exhibition of 1900 : report of the Commissioner General of the Ministry of Finance Russian Department]. Sankt-Peterburg [In Russian]

13. Tip. Busselya (1900) Mezhdunarodnoe obshchestvo Vsemirnykh vystavok : tsel' Obshchestva i "knizhka prebyvaniya" v Parizhe na Vsemirnoy vystavke 1900 g [International Society of World Exhibitions: the purpose of the Society and the "stay book" in Paris at the World Exhibition in 1900]. SPb. : Tip. Busselya [In Russian]

Bodnarchuk T.L.

Candidate of Economic Sciences,
Senior Instructor at Enterprise Economics Department,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

**THE ROLE OF EXHIBITION ACTIVITY IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC ENTREPRENEURSHIP:
HISTORICAL EXPERIENCE OF XIX–EARLY XX CENTURIES**

The author pays attention to the problems of the exhibition activity evolution on the territory of Ukraine, which was the part of the Russian Empire in XIX–early XX centuries, and emphasizes the peculiarities of the exhibitions' impact on entrepreneurship development. Exposition business developed in Russia in the 20–30's of the XIX century. Russian government stimulated entrepreneurs to participate at the exhibitions by appropriate measures, in particular, by providing tax and tariff privileges, giving a diversified system of honorary rewards, the creation of special societies for the exhibition business popularization.

Exhibitions did not play a significant role in the development of Ukrainian entrepreneurship by the middle of the XIX century. More than that, they practically were not organized in the Ukrainian regions and there was also an insignificant share of Ukrainian exhibitors at the All-Russian expositions. Among the reasons, we can admit such as the low level of industrial development and the weak intensification of trade relations. The exhibitions have become an important means for entrepreneurship support only from the second half of XIX century. They have transformed into one of the main ways of business and commercial communication, represented the best examples of industry and craftsmanship, facilitated the exchange of best practices, and promoted technical development and technological modernization.

The scale of exhibition activity increased significantly in the second half of the XIX century. It resulted in growing the number of exhibitors and exhibition products. The growth of the number of Ukrainian entrepreneurs from different sectors of the national economy at the international and All-Russian exhibitions was distinctive. Moreover, the characteristic feature was the growth of large factory enterprises both private and state ownership along with the landlords' households among the exponents and participants. Besides, the geographical boundaries of exhibitions expanded. Small agricultural and handicraft exhibitions began to be systematically conducted in Ukrainian region.

The government of the Russian Empire tried to demonstrate significant achievements of large-scale production through the exhibition activity but these measures had no success because of the low level of peasants and handcrafters living and education, ignorance of merchants, excessive bureaucratization of the exhibitions organization procedure, their exclusively national character.